

જગદીશ દવેની કવિતામાં વ્યક્ત થતું ડાયસ્પોરિક સંવેદન

‘ડાયસ્પોરા’ સંજ્ઞા જેનાં મૂળિયાં બે ભૂમિમાં રોપાયેલાં છે, તેવી વ્યક્તિ કે પ્રજા માટે પ્રયોજાય છે. વળી, આ સંજ્ઞામાં એક જગ્યાએથી ઊખડીને નવી ભૂમિમાં રોપાવાનો અર્થ સંકેત રહેલો છે; તેમાં તે ભૂમિ, તેની આબોહવા, ખોરાક, પોષાક, સમાજ, સંસ્કૃતિ કે ભાષા સાથે અનુકૂળતા ન સધાતાં, તેમાંથી જન્મતો સંઘર્ષ જ ડાયસ્પોરાના ભાવને જન્મ આપે છે. આજે કાળાંતરે આ સંજ્ઞા પરિવર્તન પામીને નોકરી, વ્યવસાય, સ્વ-વિકાસ કે અન્ય કોઈ કારણોસર મૂળ વતન કે દેશ છોડીને પરદેશ વસેલી પ્રજા કે વ્યક્તિ માટે પ્રયોજાઈ રહી છે. મૂળે એક આખી પ્રજા માટે આ સંજ્ઞા વપરાઈ હતી તે હવે માત્ર કોઈ એક વ્યક્તિ વિશેષને પણ લાગુ પડી રહી છે. મૂળમાં જે કેન્દ્રથી ચ્યુત થયાની, વતનથી વિચ્છેદ થયાની કે વેરવિખેર થયાની સ્થિતિ હતી તે આજે પ્રયોજાતી સંજ્ઞામાં અદૃશ્ય થતી જાય છે.

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સ્વૈચ્છિક ડાયસ્પોરા છે, દેશ છોડવાનું ફરમાન કે હુકમ નથી. એટલે જ્યુઈશ(યહૂદી) પ્રજાએ પોતાના મૂળથી ઊખડીને બીજે રોપાવાની અનુભવેલી વ્યથા કે વેદના અહીં નથી, તેમ છતાં વતન છોડતાં તેની સાથેની સ્મૃતિઓ કે ચૈતસિક નાતો અતૂટ રહે છે, તેમજ પરદેશમાં સ્થાયી થવા માટે જે સંઘર્ષ અનુભવાય છે તે ડાયસ્પોરિક બનીને ઉપસી આવે છે. સ્વદેશને છોડવાની અને પરદેશને અપનાવી ન શકવાની સ્થિતિમાંથી સર્જાતો મનોસંઘર્ષ કે મનોવેદના અને પરદેશમાં સ્થાયી થવા છતાં પોતાની મૂળભૂમિ, ભાષા કે સંસ્કૃતિની, અતીતની સ્મૃતિઓને કારણે પરદેશમાં અનુભવાતો પરાયાપણાનો ભાવ જ ડાયસ્પોરા બનીને ઉપસી આવે છે. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે ડાયસ્પોરાના સર્જકે આપઓળખ ઊભી કરવાની હોય છે.

‘ઠંડો સૂરજ’ અને ‘સાતે અશ્વો શોધે સુરજ’ જેવા સંગ્રહો જગદીશ દવે પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના આ સંગ્રહોમાં પ્રગટ થતું બ્રિટનનું ભાવવિશ્વ, વાતાવરણ તેમજ પરદેશી સમાજ અને ગુજરાતી સમાજ વચ્ચેની ભિન્નતા દ્વારા સાંસ્કૃતિક ભેદને વાચા મળી છે. તેમના સંગ્રહનું શીર્ષક જ વ્યંગ્યાર્થ સૂચક છે, જે વ્યક્તિ તેજસ્વી, દાહક સૂર્યના પ્રદેશમાંથી આવતી હોય તેને ઇંગ્લેન્ડમાં દેખાતો સૂરજ ઠંડો જ લાગે તે સ્વાભાવિક જ છે. તેમની રચનાઓમાં માત્ર અભાવ કે ઝૂરાપાની જ વાત નથી, પણ ત્યાંના ગુજરાતીઓ-ભારતીયોની રીત-ભાત, તેમનો પરદેશીઓ કે દેશીઓ સાથેનો વહેવાર, અતીત અને સાંપ્રત વચ્ચેનો સંઘર્ષ, પરદેશમાં વેઠવો પડતો સામાજિક-સાંસ્કૃતિક-ભૌગોલિક ભિન્નતાનો કે ખોરાક-પોષક-રહેઠાણ આદિનો સંઘર્ષ અહીં કાવ્યાત્મક રીતે ઉપસી આવે છે.

તેમની ‘રવિ-કવિ યુતિ’, ‘સાતે અશ્વો શોધે સૂરજ’, ‘ઠંડો સૂરજ’ વગેરેમાં બ્રિટનની ભૌગોલિક-સામાજિક તેમજ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિવેશની છબિ અંકિત થઈ છે. પોતે જે પ્રદેશમાંથી આવે છે ત્યાંનાં સૂર્ય કરતાં પરદેશમાં અનુભવાતો સૂર્ય જુદો જ છે. આ જુદાપણાની વિભિન્ન અર્થઘાયાઓ વ્યંજનાત્મક રીતે રજૂ થઈ છે. જેમકે-

અલપ ઝલપ દેખાતો સૂરજ
 કાળો સૂરજ ધોળો સૂરજ
 કદી ન જોયો રાતો સૂરજ
 કદી ન એ મદમાતો સૂરજ
 કાર્ડબોર્ડનાં બોકસે બેસી
 ટાઢ ટાઢ પોકારે સૂરજ
 છાપાઓની વચ્ચે પેસી
 શરીરને સંગોપે સૂરજ

‘હું ગુર્જર લંડનવાસી’ કાવ્યમાં પરદેશમાં પરદેશીઓ તો ઠીક, જેને પોતાના કહી શકાય તેવા ગુજરાતીઓ તરફથી થતી અવગણનાના સંકેતો ડાયસ્પોરા કવિતામાં નવીન પરિમાણ રચે છે. જુઓ-

‘...જી હા / હું ભારતથી આવું છું / આપ જેને ઈન્ડિયા કહો છો, / વળી હું /
 વાયા આફ્રિકા પણ નથી / અરે રે, / તો તો આપનો નહીં ? / નહીં ?’

આ જ કાવ્યમાં પરદેશમાં રહેવા છતાં ત્યાંની રીતભાત કાવ્ય નાયકમાં પ્રગટી નથી, તેમજ પોતાની જાતને પરદેશની રીતભાતથી અલિપ્ત રાખતા કાવ્ય નાયકની બાધાઈ અને ધીમે ધીમે તેમાં ભળી જવાશેના સંદર્ભમાંથી વ્યક્ત થતી વક્તા નવીન અર્થવત્તા ધારણ કરે છે. આપણાં દેશીઓનો પરદેશમાં વ્યવહાર કેવો છે તેનું ચિત્ર જુઓ -

‘ટ્યૂબ’માં ગરદીમાં ઘક્કો મારી / પછી ‘એક્સ્ક્યુઝ મી’ કહેતાં, / બસમાં પગને પગ અડાડી / પછી ‘સોરી કહેતાં’/ પાર્ટીમાં પ્લેટમાંથી કેક સીધું ઉપાડી લઈ / થેંક્યું કહેતાં / આભારના સહેજ પણ ભાર વગર / ‘યુ આર વેલ કમ’ કહેતાં / આવડી જશે ધીમે ધીમે / સમાજમાં હાળતા ભળતા થતા જવાથી!’

તેમની ‘બ્રિટનના ગુજરાતીનું આત્મનિવેદન: નવા વરસે’, ‘સદી ગયું’, ‘બટન દબાવો’, ‘ખાલી ખોખાં’, ‘જરા સુધર’, ‘હદાકદા થઈ ગયા પરદેશમાં’, ‘ફતરો અને બિલાડી લંડનમાં’, ‘ગુજરેજી’ જેવી રચનાઓમાં વ્યક્ત થતો ડાયસ્પોરાનો ભાવ નોંધપાત્ર બન્યો છે. ‘ઢળતી સાંજ’ રચના ભારતીય સંવેદના અને સામાજિક-સંસ્કૃતિક પરિવેશના સંદર્ભમાં આસ્વાદ્ય નીવડી છે. નવી જગ્યાએ સ્થળાંતર કર્યા પછી પણ પોતાની મૂળ ભૂમિ સાથેનું ચૈતસિક જોડાણ અતૂટ રહે છે. પોતે શરીરથી ભલે પરદેશમાં વસવાટ કરતા હોય પણ મનથી-આત્માથી તો પોતાના દેશમાં જ છે; ત્યાંથી કદી દૂર ગયા જ નથી એ ભાવ પોતાની માતૃભૂમિ સાથેના આત્મીય જોડાણને અભિવ્યક્ત કરે છે. વિનોદ જોશીના શબ્દોમાં કહીએ તો “કવિ પોતાનું દેશાંતરણ વિસરી જાય એ હદે નિજભૂમિનું વળગણ અનુભવે છે. પણ ખૂબી તો એ છે કે અહીં ભૂમિનો સંકેત ક્યાય નથી.” પરદેશમાં રહીને પણ પોતાની સંસ્કૃતિ, સંસ્કારો કે રીત-રિવાજ અંગેનું આ ભાવચિત્ર ભારતીય મૂલ્યો, પરંપરા અને તેના વૈભવ વારસાને પ્રગટાવે છે. આ બધાનો પરદેશમાં અનુભવાતો સતત અભાવ ડાયસ્પોરિક સંવેદનને ઉજાગર કરે છે. કાવ્યનો અંત વ્યંજનાત્મક બન્યો છે.

‘ઢળતી સાંજ / તુલસી-ક્યારે પ્રગટતો ધીનો દીવો / દૂરના મંદિરની આરતીના ઘંટારવના સૂર / પૂજાઘરમાંથી પ્રગટેલી ધૂપસળીની સુગંધને વહેતી વાયુલહરી / હલકભર્યા કંઠે ભજન ગાતી માનો ભાવવિભોર ધ્વનિ / પાકગૃહેથી કર્તવ્યરત ગૃહિણીનાં કંકણોનો આવકારતો નાદ / ભાખોડિયાભેર દોડી આવતા શિશુના પગની ઝાંઝરીનો સાદ / સ્વર અને સુગંધનું અનુપમ મિલન... / આ ઘરમાંથી હું ક્યાં બહાર જ ગયો હતો!’

‘સદી ગયું’માં પરદેશની રીત-ભાત અને જીવનશૈલી સામે ભારતીય જીવનશૈલીને મૂકતાં એમાંથી વ્યક્ત થતો વ્યંગ વ્યંજનાત્મક બન્યો છે. ખોરાક-પોષકના સંદર્ભોમાંથી પામતો બે સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો ભેદ કલાત્મક રીતે રજૂ થયો છે. જીવાયેલા જીવનની સ્મૃતિઓ વર્તમાન જીવનની વિડંબનાઓને કેવી રીતે વાચા આપે છે; અથવા તો નવીન પરિસરમાં માનવી પોતે પોતાને કેવી રીતે બદલે છે, અને તેમ કરવા માટે કેવાં સમાધાનો કરવો પડે છે તેનું વ્યંજનાસભર ચિત્ર અહીં તળપદી ભાષામાં અંકિત થયું છે. જુઓ-

‘આપણને તો ભૈ, સદી ગયું લંડન! / આ હેંગર જેવું શરીર, /ઉપર કપડાં ટીંગાડીએ ત્યારે જરાક નજરે ચડે. / ઈંડિયામાં તો ભૈ / બુશશર્ટ ને પેન્ટથી વધુ કશું પેરાય જ નૈ ને / અંદાદમાં ગરમી ચેટલી! /વુલન કપડાં તો / ઘાલી મેલવાનાં / ડામરની ગોળીઓમાંય નાખીને. / ઐતો / વુલન અંદરવેર, ઉપર સ્વેટર લાંબી બાંયનું, /ને પછી ગરમ ખમીસ, / પાછું સ્વેટર નંબર બે, / ને જેકેટ / ને પાછો ઉપર ઘગડિયા જેવો કોટ / ગળે મફલર ને માથે કાનટોપી! / ને આવું જ નીચે / જાંગિયો ને ચડી / ઉપર એ... ને પગથી કેડયહુધીના મોજાં, / પછી ગરમ પાટલૂન / જાડા બુટમોજાં / વા ભૈ વા! / આ ડિલના વજન કરતાંય કાપડનું વજન વધી જાય! / (ને ઈન્ડિયાથી લાવેલું ચાટલું / હાવ નાનું પડે મને આખો જોવા!) / એય માભો પડે માભો! / હું હમજ્યા? / (નૈ તો ટાઢે થથરિયે ટાઢે)

કાવ્યનો અંત વ્યંજનાસભર બન્યો છે. ચિત્તમાં પડેલી વતનની સ્મૃતિઓ અતીત અને સાંપ્રતને તુલનાવે છે ત્યારે એમાંથી પેદા થતો પરિસ્થિતિજન્ય વેદનાનો પડઘો ડાયસ્પોરાના ભાવને વધારે તીવ્ર બનાવે છે. જેમકે-

‘ઈ બધુંય હાયું, પણ ગમે ઈ કો, / બબલીની બા રોટલા ને મરયાંનું અથાણું / બખ્ખોરના લાવતી’તી શેતરે / ઈ રૈ રૈને હાંભરી આવે તંઈ.....’

‘મેઘધનુષના સાત રંગ’ પણ તેમની ભાવસભર રચના છે, જેમાં ‘હું ભારતવાસી ગુર્જર બ્રિટનવાસી’ની ઓળખ પુરવાર થઈ છે. પરદેશમાં રહે રહે પણ મનથી પોતાના અતીતમાં જઈ ચડતા કાવ્યનાયકનાં ચૈતસિક પરિમાણો ડાયસ્પોરિક ભાવને પુષ્ટિ આપનારાં નીવડ્યાં છે. સમગ્ર રચનામાં પમાતું ગુજરાતી વાતાવરણ અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ સાથે મૂકાયેલ બ્રિટનના અનેક રંગો કાવ્યત્મક અર્થસંકેતો પ્રગટાવે છે. શરીર ભલે ઇલિંગ રોડે ધૂમતું હોય પણ મન તો મુંબઈની શેરબજારોમાં, અમદવાદની રતનપોળમાં ભમે છે. શેમ્સ નદીને જોઈને કવિને ગંગા, યમુના, સરસ્વતીનું સ્મરણ થાય છે અને વિશાળ ચર્યોને જોતાં દ્વારકાનું મંદિર, પાલિતાણાનાં જૈન મંદિરો, પારસીઓના આતશદેરાં, અમૃતસરનું સુવર્ણ મંદિર, સારનાથની બુદ્ધની મૂર્તિઓ નજર સમક્ષ ઉપસી આવે છે, પરંતુ કાવ્યાન્તે વિશ્વ માનવી બનવાની અભિપ્સા પ્રગટ થાય છે ત્યારે સ્વદેશ અને પરદેશ વચ્ચેનો જે ભેદ હતો તે ભૂલાઈ જાય છે. જુઓ-

‘...બનું હું વિશ્વમાનવી/ ક્ષણભર/ હું/ ભારતવાસી ગુર્જર/ બ્રિટનવાસી!’

‘ગુજરેજી’માં પરદેશ સ્થિત ગુજરાતીઓની વર્ણસંકર ભાષા પ્રયોજન સામેનો કટાક્ષ મૂકાયો છે, તો ‘જરા સુધર’માં પરદેશી રીતભાત અપનાવવા સામેનો કટાક્ષ વ્યંજનાત્મક બન્યો છે. જેમકે-

‘ભાઈ જગદીશ, જરા સુધર! આ ટેમ્સ નદીને કાંઠે રહીને પીએ ગંગાજળ! જરા સુધર! / સુધર જરા, શીખ, ઈસ્ટ્રીવાળા કપડાં પહેર, / સેન્ટબેન્ટ છાંટીને થોડું મો પર ક્રીમ પાથર, / જરા સુધર! ને કોટકોટ થોકે રાખે છે એને અહીં કહે છે જેકેટ, / ને બૂટ નહીં, શૂઝ પહેરે છે તું, મોટા હોય તે છે બૂટ./ પકડ કાનની બૂટ, જરા સુધર! / સેવિંગ કરવું રોજ, ભલે ના રોજે નહાય..’

તો ‘ટહુકો’માં માનવની બંધન અને વિવિધ વાડાઓમાં પુરાયેલ પરિસ્થિતી સાથે મુક્ત પંખીની જાતનો નિર્દેશ ખરા અર્થમાં ડાયસ્પોરિક બની રહે છે.

‘પેલી પંખીની જાત એની કરવી શી વાત,/ નથી ધર્મ, નથી વાડા, નથી પંથ કોઈ થોડા/ બસ ઉડવું ને ચણવું ને ચણવું ને ઉડવું/ વચ્ચે વચ્ચે તૌકીને ગગન ભરી દેવું/ એને ઓછું ક્યાં આભ અને નવખંડ ધરતી/ તોય માળના ખોળામાં સાંજે સમાવું/ ને / પહેલું કિરણ જ્યાં ટૌકો કરે ત્યાં પાંખો મરડીને થવું બેઠા..’

તેમની પાસેથી મળતી ગાંધીજી, સરદાર વિષયક રચનાઓ સાંપ્રત સમયમાં સમગ્ર વિશ્વ જે પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે તે માટે આવા વૈશ્વિક પ્રતિભા ધરાવતા નેતાઓની ખોટ વર્તાય છે તેવો વસવસો વૈશ્વિક ડાયસ્પોરાનો નિર્દેશ કરે છે. સમગ્ર રીતે જોતાં જગદીશ દવેની રચનાઓ ભાવ, ભાષા અને અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ ધ્યાનપ્રદ બની છે.

સંદર્ભ સૂચિ

- I. સાતે અશ્વો શોધે સૂરજ- જગદીશ દવે, ગાર્ડી રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડાયસ્પોરાઝ સ્ટડીઝ, રાજકોટ, ૨૦૧૩
- II. અમેરિકવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકો, મધુસૂધન કાપડિયા, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ૨૦૧૧
- III. ડાયસ્પોરા અને પન્ના નાયકની કવિતા- સંપા. નુતન જાની, શ્રી ના. દા. ઠા. મહિલા વિદ્યાપીઠ- મુંબઈ, ૨૦૦૭
- IV. ડાયસ્પોરા વિભાજન અને સિંધી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય, નૂતન જાની, ‘તથાપિ’ માર્ચ-મે, ૨૦૧૦
- V. બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા: ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પ્રવાહો, મકરંદ મહેતા, શિરીન મહેતા, વિશ્વ ગુજરાતી સમાજ, અમદાવાદ, ૨૦૦૯
- VI. બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ, પ્રવીણ ન. શેઠ, જગદીશ દવે, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ૨૦૦૭
- VII. બ્રિટિશ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા કાવ્યધારા, સંપા. ડૉ. બળવંત જાની, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, ૨૦૧૪

- VIII.** Global Indian Diaspora (history, culture and identity) Ed. Ajaykumar sahuo and laxmi narayan kadekar, Rawat Publications, jaipur, 2014
- IX.** Indian Diaspora and translationalism, Ed. Ajaykumar sahuo and micheel baas,Rawat Publications jaipur, 2013
- X.** Indian Diaspora, Riocha Dewani, books Enclave, jaipur, 2013
- XI.** Indian diasporic literature in English, Arvindkumar jha and Ramkumar Naik,Crescent Publication corporation new delhi, 2014

ડૉ. રમેશ ચૌધરી
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગ
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

Copyright © 2012 - 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat